

PORÓWNANIE GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO Z POLSKIM JĘZYKIEM MIGOWYM.

Mikołaj Maj

Wyraz Twarzy

Przestrzeń migowa

Czas

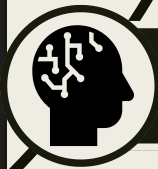
Negacja

Składnia

System liczbowy

Wnioski

PORUSZONE ASPEKTY GRAMATYKI PJM:

- Powszechna świadomość na temat Polskiego Języka Migowego (PJM) – mimo jego 200-letniej historii – jest wśród Polaków niewielka. Ten brak wiedzy stworzył wiele mitów wokół niego. Jednym z nich jest idea, że "PJM jest 'pochodną' języka mówionego". Zgodnie z tym myśleniem wypowiedź ze znakiem opiera się na tej samej gramatyce, co wypowiedź mówiona i można ją przetłumaczyć jako „znak za słowo”.
- PJM to naturalny, niezależny język, który ma własną gramatykę, bardzo różną od języka mówionego. Celem prezentacji jest omówienie wybranych aspektów gramatyki PJM.

WYRAZ TWARZY 😊

- Gramatyka PJM nie opiera się wyłącznie na elementach manualnych. W gramatyce PJM niezwykle ważną rolę odgrywa mimika twarzy. W PJM istnieją różne typy mimiki, pełniące role morfologiczne w tworzeniu różnych zdań wizualnych (Tomaszewski 2004, 62). Zachowując poprawny szyk wyrazów, ale ignorując właściwy wyraz twarzy, nie jesteśmy w stanie odróżnić np. zdania deklaratywnego od zdania pytającego (Fabisiak 2010, 190).
- Prawidłowy wyraz twarzy odgrywa podobną rolę jak intonacja fonetyczna. O ile w mówionej polszczyźnie pytanie i wypowiedź o tym samym szyku wyrazów można odróżnić tylko różnymi intonacjami, o tyle w PJM można je odróżnić jedynie odmiennymi wyrazami twarzy. Aby to zilustrować, możemy połączyć dwa znaki: *ona* i *chory*. Nie zmieniając wyrazu twarzy podczas przechodzenia od jednego znaku do drugiego, wyrażamy oświadczenie. Aby zamienić zdanie oznajmujące w pytanie, musimy użyć elementów niemanualnych, zakładając odpowiedni wyraz twarzy. Uniesione brwi, lekko zmrużone oczy i niewielkie przechylenie ciała do przodu to znaki zapytania. Należy dodać, że wspomniane stanowisko przyjmuje się dopiero przy ostatnim znaku (w tym przypadku *chory*) – nie towarzyszy całemu zdaniu (Linde-Usiekniewicz 2014, 207). Użyty w ten sposób wyraz twarzy pełni taką samą funkcję jak intonacja w języku mówionym i jako znak zapytania w języku polskim pisanym.

WYRAZ TWARZY

- Innym zastosowaniem mimiki w PJM jest intensyfikacja (Fabisiak 2010, 187). Może ona służyć do wyrażenia tego, co w mówionej polszczyźnie wyraża szereg morfemów. Dzięki wyrazowi twarzy możemy odróżnić duży dom od bardzo dużego domu lub słodkiego pieska od zwykłego psa. W PJM utrzymujemy niezmienną ilość znaków i przekazujemy dodatkowe informacje poprzez zmianę wyrazu twarzy.
- Mimika twarzy (i inne cechy niemanualne) odgrywają ważną rolę w fonologii, leksykonie i składni PJM. Jednym z przykładów jest znak, który powstaje poprzez marszczenie nosa, bez żadnych gestów rąk. Przekazuje ideę zgody na to, co mówi rozmówca (Tomaszewski i Farris 2010, 299).

PRZESTRZEŃ MIGOWA

- Obok mimiki bardzo ważna jest w gramatyce PJM przestrzeń migowa (Czajkowska-Kisil, Kuder i Linde-Usiekniewicz 2014, s. 181). Dodaje ona informacje, których nie jesteśmy w stanie przekazać za pomocą znaków manualnych lub użycie ich byłoby mniej ekonomiczne. W porównaniu do języka mówionego, PJM posiada bardzo mało przyimków i spójników.
- Migając zdanie „mam brata i siostrę” używamy znaków: ja brat siostra mieć. Jednak między znakami brat i siostra następuje zmiana w przestrzeni migowej. Uzupełniają to ruchy głowy na boki, oczy podążają za przestrzenią migową (Tomaszewski i Rosik 2002, 146). Zwykle pierwszy znak jest migany bardziej w lewo, a drugi bardziej w prawo.
- Przyglądając się bliżej innemu przykładowi, możemy łatwo zaobserwować, jak przestrzeń migowa wpływa na znaczenie zdania ja pić mleko kawa. Migając kawa i mleko w tym samym miejscu przed klatką piersiową oznacza, że pijemy kawę z mlekiem. Jeśli jednak zamigamy kawa z lewej strony a mleko z prawej, to oznacza, że „piję kawę i mleko”, ale osobno.
- Przestrzeń służy również do wskazania tych samych informacji, które przekazują przyimki w mówionej polszczyźnie (Fabisiak 2010, 189). PJM pozwala na ikoniczne przedstawienie tego, jak omawiana relacja wygląda w rzeczywistości. „Lampa nad biurkiem”, „buty pod stołem” czy „obraz na ścianie” sygnowane są relacją łączącą oba obiekty. Np. najpierw zamigamy stół i pod tym znakiem zamigamy buty (Tomaszewski i Rosik 2002, 150).

PRZESTRZEŃ MIGOWA

- Czasowniki, w których kierunek odgrywa rolę, również wykorzystują przestrzeń (Fabisiak i Rutkowski 2010, 34). Obejmuje to czasowniki kierunkowe i predykaty klasyfikatorowe.
- Te pierwsze, zwane również czasownikami wskazującymi, „mogą być sensownie skierowane w przestrzeni ku bytom, kierunkom lub miejscom” (Liddell 2003, 97). Wykorzystują lokalizację w przestrzeni, aby poinformować o podmiocie i dopełnieniu czasownika.
- Dla przykładu czasownik *pytać* to czasownik kierunkowy. Wykonując znak od nadawcy do odbiorcy, znak nabiera znaczenia „*pytam cię*”. Kiedy znak jest migany od odbiorcy na jego bok, znaczenie zmienia znaczenie na „*pytasz go/ją*” (Tomaszewski 2011, 205).
- Z powodu inkorporowanego podmiotu i dopełnienia odmieniony czasownik może występować samodzielnie; nie musi być poprzedzony wyraźnym zaimkiem podmiotowym *ja*, *ty* lub *on/ona*. Dlatego przestrzeń migowa, odgrywa ważną rolę w gramatyce PJM
- Predykaty klasyfikatorowe to inny rodzaj czasownika, który oznacza przestrzeń migową. Predykaty „opierają się na klasyfikatorowym kształcie dłoni połączonym z ruchem imitującym trójwymiarowy ruch oznaczanego bytu (kodujący jego prędkość, drogę i charakter)” (Fabisiak i Rutkowski 2010, 33). Układ dłoni, będący anaforyczną reprezentacją wspomnianego poprzednika, zgodnym z nim pod względem pewnej cechy (Rutkowski i Łozińska 2011, 214), łączy się z ruchem, który oznacza czynność wykonywaną przez rzeczownik lub na rzeczownik.
- Na przykład zdanie „Człowiek zjeżdża ze zjeżdżalni” byłoby podpisane w następujący sposób; najpierw zamigano by *człowiek*, następnie *klasyfikator w postaci rozszerzonych palców (wskazującego i środkowego) skierowanych ukośnie w dół*. Następnie klasyfikator zostałby przesunięty „w trójwymiarowej przestrzeni, tak jak zjazd ze zjeżdżalni w świecie rzeczywistym, do którego się odwołujemy” (Fabisiak i Rutkowski 2010, 35). Tomaszewski konkluduje, że „[w PJM] przestrzeń odgrywa zatem ważną rolę syntaktyczną, dzięki procedurom lokalizacji znaków i kierunku ruchu” (Tomaszewski 2004, 61).

CZAS

- W PJM występują znaki *będzie* (funkcjonujące również jako morfem czasu przyszłego), *było* i *już* (funkcjonujące również jako morfemy czasu przeszłego). Zdarzenia są umieszczane w czasie za pomocą tych trzech znaków (Tomaszewski 2003, 15). Nie są one – w przeciwieństwie do mówionego języka polskiego – odmieniane w porozumieniu z osobami lub liczbami, lecz są dodawane do czasownika głównego jako czasowniki posiłkowe lub morfemy (*Ilustracja 1*).
- W celu zamigania
 - „*W poniedziałek będę czytać książkę*” użyjemy znaków *ja poniedziałek książka czytać będę*.
 - „*W poniedziałek czytałem książkę*” (w aspekcie niedokonanym) użyjemy *ja poniedziałek książka czytać było*.
 - „*W poniedziałek przeczytałem książkę*” (w aspekcie dokonanym) użyjemy *ja poniedziałek książka czytać już*.
- Jak widać, te trzy zdania różnią się jedynie ostatnim znakiem, który lokuje zdarzenie w czasie. W języku polskim informacja ta jest przekazywana przez odpowiednią, odmienioną formę czasownika głównego. „PJM jednak [. . .] nie ma tego rodzaju morfemów gramatycznych wyrażających czas, ale wymaga użycia drugiego morfemu leksykalnego, gdy chcemy odwołać się do przeszłości” lub przyszłości (Tomaszewski 2004, 61).

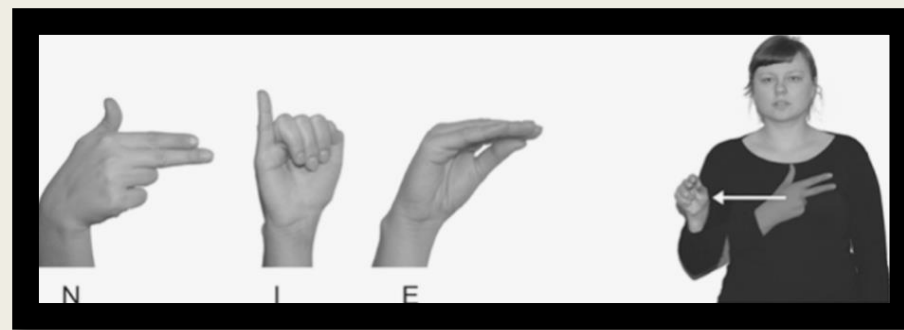
Ilustracja 1. Znaki „będzie”, „było” i „już” (Pitagoras 2017)

CZAS

- Warto zauważyć brak morfemu wyrażającego czas teraźniejszy. Ten czas można opisać jako nieoznaczony, neutralny lub domyślny. Gdy nie ma innego morfemu czasowego, a kontekst nie pozwala postąpić inaczej, należy przyjąć, że zdarzenia znajdują się w teraźniejszości.
 - Kontynuując poprzedni przykład, „*czytam książkę*”, użyjemy *ja książka czytać*. Bez dodania już, było lub będzie na końcu zdania, użytkownik PJM zrozumiałby, że jego rozmówca czyta książkę w momencie, gdy odbywa się rozmowa
- W dłuższej wypowiedzi czas w PJM zaznacza się tylko na końcu pierwszego zdania, a następnie w kolejnych czasownikach pomija się to oznaczenie, aż do zmiany czasu (Łozińska i Rutkowski 2014, 176). Zdarzenie jest domyślnie zlokalizowane w czasie wyrażonym przez poprzedni znacznik czasu. W praktyce oznacza to, że opowiadając historię o naszej lekturze książki, znak *było* użyty tylko w zdaniu *ja poniedziałek książka czytać było*. Kontynuując opowieść, która znajduje się już w przeszłości, pominęlibyśmy powtórzenie znacznika czasu po każdym czasowniku głównym.
- Reasumując: Czytałem książkę. Pracowałem i oglądałem telewizję, zamigamy: *ja książka czytać było. Pracować (zmiana przestrzeni) oglądać telewizję*.

NEGACJA

- PJM nie posiada tylko jednej metody negacji (Perlin 1993). Wraz z czasownikami, które są negowane przez dodanie znaku negacji przed czasownikiem, PJM wykorzystuje również obrót nadgarstka jako znacznik negacji. Istnieją również czasowniki przeczące, które w niczym nie przypominają swoich afirmujących odpowiedników.
- Rotacja nadgarstka, która jest najbardziej produktywnym markerem negacji w PJM, jest morfemem związanym i jest poprzedzona niektórymi czasownikami i przymiotnikami (Tomaszewski 2015, 1). Wykonanie znaku czasownika afirmującego przy jednoczesnym obrocie nadgarstka będzie oznaczać zaprzeczenie tej afirmacji. Przykładem może być znak *będzie*, który jest wyznacznikiem czasu przyszłego. Poprzedzenie tego znaku obrotem nadgarstka wskazuje na negację tego czasownika – znak *nie będzie*. Znaki wykorzystujące ten sam mechanizm negacji obejmują: „*nie wolno*”, „*nie zgadzam się*” i „*nie rozumiem*”.
- Obrót nadgarstka jest uproszczeniem znaku *nie*, który później zasymilował się z następującym czasownikiem i stał się jego przedrostkiem. Znak nie jest zapożyczeniem z języka mówionego i pierwotnie był wykonywany przez przeliterowanie polskiego słowa nie. Później uproszczono ją do pierwszej i ostatniej litery (z pominięciem środkowej litery) aż do ostatecznej wersji (Ilustracja 2), która jest używana do dziś. W połączeniu z niektórymi czasownikami i przymiotnikami znak asymiluje się z nimi i pozostaje jako obrót nadgarstka poprzedzający czasownik (Tomaszewski 2015, 5).

Ilustracja 2. Znak NIE przeliterowany (po lewo) i jego uproszczona forma (Tomaszewski 2015, 5)

NEGACJA

- PJM używa również czasowników przeczących, które albo nie przypominają swoich afirmujących odpowiedników, albo mają z nimi pewną wspólną cechę, ale nie da się zaobserwować stałego i regularnego elementu przeczącego (takiego jak np. obrót nadgarstka) (Perlin 1993).
- Jako przykład pierwszego — negacji niepodobnej do afirmacji — możemy posłużyć się przeciwstawieniem *było* i *nie było*. Pierwszy znak został opisany wcześniej. Drugi znak wykonywany jest ruchem wahadłowym palca wskazującego skierowanego w dół. Towarzyszy mu niemanualny element w postaci ust przybierających kształt litery U (patrz rysunek 3). Obydwa znaki różnią się miejscem artykulacji (prawa obręcz barkowa vs. przestrzeń przed brzuchem, w prawo), ułożeniem dłoni (ręka otwarta vs. wyciągnięty palec wskazujący), ruchem (stukanie vs. ruch wahadłowy) oraz użycie elementów innych niż ręczne. Ze względu na różnice w cechach dystynktywnych między *było* i *nie było*, osoba nieznająca PJM najprawdopodobniej nie zauważy związku znaczeniowego między tymi dwoma znakami. Ten rodzaj negacji nazywany jest również nieregularną lub supletywną (Tomaszewski 2015, 11).

Ilustracja 3. Znak NIE-BYŁO w PJM (Pitagoras, 2017)

NEGACJA

- Warto zauważyć brak morfemu wyrażającego czas teraźniejszy. Ten czas można opisać jako nieoznaczony, neutralny lub domyślny. Gdy nie ma innego morfemu czasowego, a kontekst nie pozwala postąpić inaczej, należy przyjąć, że zdarzenia znajdują się w teraźniejszości.
 - Kontynuując poprzedni przykład, „*czytam książkę*”, użyjemy ja książka czytać. Bez dodania już, było lub będzie na końcu zdania, użytkownik PJM zrozumiałby, że jego rozmówca czyta książkę w momencie, gdy odbywa się rozmowa
- W dłuższej wypowiedzi czas w PJM zaznacza się tylko na końcu pierwszego zdania, a następnie w kolejnych czasownikach pomija się to oznaczenie, aż do zmiany czasu (Łozińska i Rutkowski 2014, 176). Zdarzenie jest domyślnie zlokalizowane w czasie wyrażonym przez poprzedni znacznik czasu. W praktyce oznacza to, że opowiadając historię o naszej lekturze książki, znak *było* użyty tylko w zdaniu ja poniedziałek książka czytać było. Kontynuując opowieść, która znajduje się już w przeszłości, pominęlibyśmy powtórzenie znacznika czasu po każdym czasowniku głównym.
- Reasumując: Czytałem książkę. Pracowałem i oglądałem telewizję, zamigamy: ja książka czytać było. Pracować (zmiana przestrzeni migowej) oglądać telewizję.

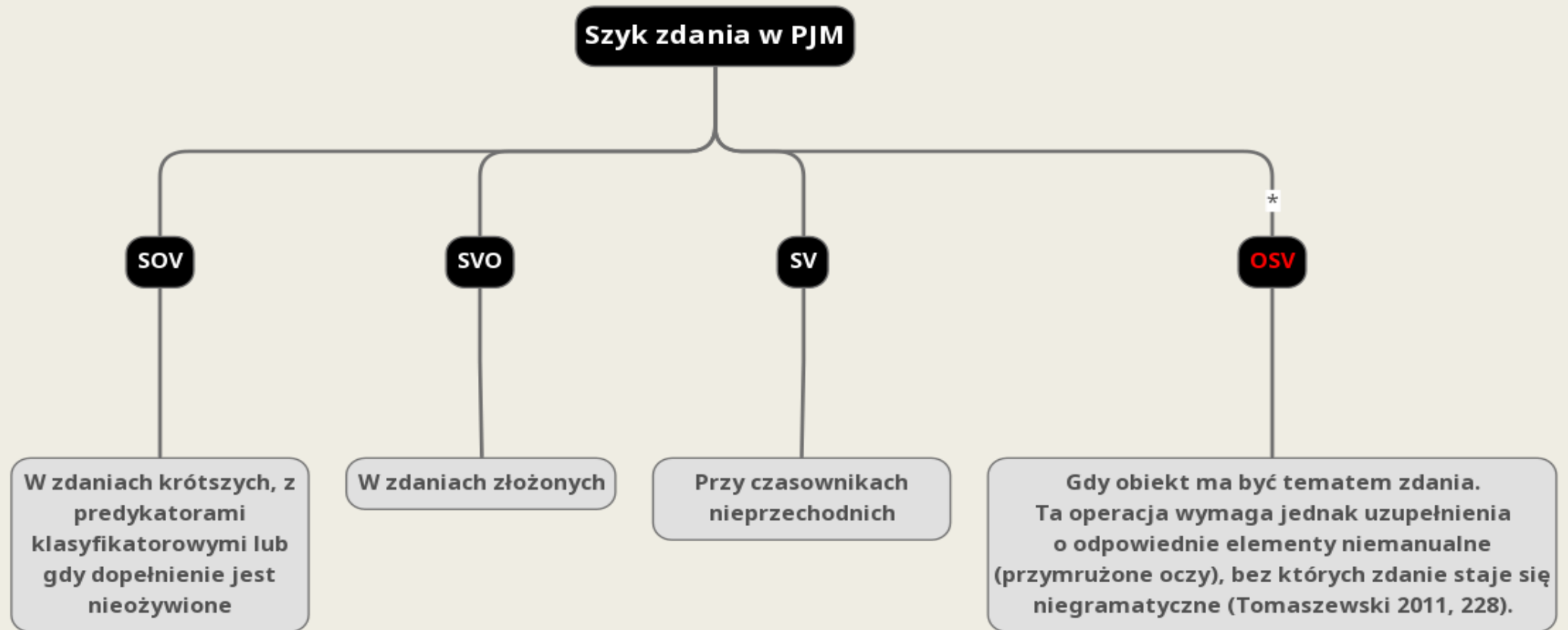
NEGACJA

- Drugim przykładem jest negacja przypominająca afirmację, ale nie posiadająca stałego i regularnego elementu negującego.
- Rozważmy znak *nie widzieć*. Tak jak znak *widzieć*, jest migany palcem wskazującym i środkowym na wysokości oczu. Afirmacji dokonuje się przesuwając rękę do przodu, nie zmieniając jej kierunku. Negacja polega jednak na przestawieniu palców od wskazywania na oczy do wskazywania na ziemię, z dala od nadawcy. Oba znaki mają cechy wspólne – użycie dwóch palców na wysokości oczu – ale mają też cechy odmienne, przy czym negacja w żaden sposób nie ma stałego i regularnego elementu negującego,
- Co ilustruje następny przykład. Znak *mieć* dokonuje się poprzez złożenie dłoni, wszystkimi palcami razem, z dłonią skierowaną w stronę nadawcy na klatce piersiowej. Znak *nie mieć* jest również wykonany z dłonią zwróconą do osoby podpisującej, ze wszystkimi palcami razem, ale ręka jest przesuwana po brodzie od lewej do prawej. Choć posiadają pewne cechy, które są takie same, afirmacja i negacja różnią się między sobą miejscem i sposobem artykulacji.
- Co ważniejsze, znaki *nie mieć* i *nie widzieć* nie posiadają jednego wspólnego znacznika negacji. Oba znaki na swój sposób oznaczają negację
- Omawiając negację, należy wspomnieć o jednym bardzo ważnym elemencie – potrząśnięciu głową. Negacja w PJM jest oznaczona, oprócz elementów manualnych, elementami niemanualnymi, takimi jak potrząsanie głową czy wyraz twarzy (Tomaszewski 2004, 62). Bardzo często negacji towarzyszy potrząsanie głową, aby podkreślić negatywną wartość wypowiedzi. Jednak wbrew powszechnemu przekonaniu samych użytkowników PJM, badania wskazują, że gest ten nie jest obowiązkowy (Rutkowski, Kuder, Filipczak i Mostowski 2015, 122).

SKŁADNIA

- Różnica w składni jest jedną z rzeczy, które Polacy uczący się PJM szybko odkrywają. (Rutkowski i Łozińska 2016, 110).
- Zapewne na początku zauważymy bardzo sporadyczne użycie czasownika *być*. Często jest pomijany przy miganiu (Tomaszewski 2011, 216). Zdanie „*Jestem głuchy*” zostanie zamigane *ja głuchy*, a wspomniane wcześniej zdanie „*Ona jest chora*” - *ona chory*.
- Podobnie jak w przypadku mówionego rosyjskiego, czasownik *być* używany jest do oznaczania istnienia lub obecności. Na przykład stwierdzenie „*W plecaku jest książka*” zamigamy: *Książka plecak (indeks w) być* (Tomaszewski 2003, 23). PJM wymaga, aby czasownik *być* sygnalizujący obecność, ale pomija go w opisach.
- Interesujące jest również porównanie umiejscowienia wyrazów pytających w zdaniu podpisanym w stosunku do wypowiedzianego. W PJM słowa pytające zajmują najczęściej ostatnią pozycję w zdaniu, która w PJM jest uważana za najważniejszą pozycję. W mówionym języku polskim słowa pytające pojawiają się na początku zdania. Pytając „*ile masz lat?*”, zamigamy *ty życie ile?* (Rutkowski i Łozińska 2016, 112). Chcąc wiedzieć, dlaczego ktoś jest smutny – *ty smutny dlaczego?*.
- Opowiadając historię w języku polskim, zwykle opisujemy, gdzie się ona odbyła. Dla przykładu: *Kupiłem mięso w dziale mięsnym Tesco w Katowicach*. W PJM narracja przebiegałaby inaczej – w pewnym sensie odwrotnie. PJM zaczyna od największego elementu, a następnie skupia się na mniejszych szczegółach. I tak zaczęliśmy od miasta *Katowice*, kontynuując *sklep Tesco*, wreszcie skupiając się na *sekcji mięsnej* – zauważalna różnica między PJM a polskim.

SKŁADNIA

Schemat 1. Szyk zdania w PJM

SYSTEM LICZBOWY 6

- Jako ciekawostkę chciałbym omówić system liczbowy w PJM. System dziesiętny, gdzie dziesięć jest podstawą, jest najczęściej używanym systemem na świecie, występującym także w mówionym języku polskim. PJM używa jednak systemu dziesiętno-piątkowego (opartego na liczbie palców dłoni). Podstawowy kształt znaku liczbowego zmienia się co pięć (Perlin 1993).
 - W praktyce oznacza to, że do pokazania numerów od 1 do 5 należy użyć prawej ręki z dłonią zwróconą do ciała i pokazując kolejno: kciuk; kciuk i palec wskazujący; kciuk, palec wskazujący i środkowy; wszystkie palce oprócz kciuka; wszystkie palce.
 - Następnie cyfry od 6 do 9 są również tworzone przez pokazanie odpowiedniej liczby palców, ale z wnętrzem dłoni skierowanym od ciała.
 - Liczba 10 nie pasuje do tego wzoru (dwie ręce z rozłożonymi palcami, prawa dotyka lewej czubkami palców).
 - Jednak liczby od 11 do 15 wracają do schematu i nie różnią się od siebie, ale liczbą użytych palców (ruch do przodu prawej ręki wzdłuż lewej pięści).
 - Liczby od 16 do 19 ponownie zmieniają schemat (odpowiednia liczba palców prawej ręki – gdzie jeden palec odpowiada 16, a cztery palce odpowiadają 19 – uderza w dłoń lewej dłoni odwróconą od ciała z palcami skierowanymi do góry).
 - Liczby 20, 30, 40 i 50 różnią się również wzorem od liczb 60, 70, 80 i 90.

WNIOSKI

- W prezentacji przedstawiono wybrane wątki gramatyki PJM, skupiając się na aspektach oddzielających gramatykę PJM od gramatyki mówionej polszczyzny.
- Składnia, mimika, przestrzeń migowa, czasy, negacja, a nawet system liczbowy to tylko niektóre z różnic między tymi dwoma językami. Podkreślenie tych różnic naznacza istnienie dwóch różnych gramatyk.
- PJM nie jest wizualną reprezentacją mówionej polszczyzny, ciągiem znaków uporządkowanych według reguł polszczyzny. Ani gramatyka PJM nie jest mniej złożona niż gramatyka języka mówionego (Rutkowski, Kuder, Czajkowska-Kisil i Łacheta 2015, 13).
- PJM jest językiem niezależnym od języka polskiego, bo ma własną gramatykę wizualno-przestrzenną, która nie odpowiada gramatyce języka polskiego (Tomaszewski 2004, 60).

Bibliografia:

- Czajkowska-Kisil, M., A. Kuder, and J. Linde-Usiekniewicz. 2014. Przestrzeń i ruch jako elementy strategii narracyjnych w opowiadaniu historyjek obrazkowych w polskim języku migowym (PJM). In *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, ed. P. Rutkowski and S. Łozińska, 179–201. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego
- Eźlakowski W. Grammar of Polish Sign Language as Compared to Grammar of Polish Language: Selected Themes Sign Language Studies, Volume 20, Number 3, Spring 2020, pp. 518-532 (Article)
- Fabisiak, S. 2010. Przejawy imitacyjności w systemie gramatycznym Polskiego Języka Migowego. *LingVaria* 1 (9): 183–92.
- Farris, M. 1994. Sign Language Research and Polish Sign Language. *Lingua Posnaniensis* 36:13–36.
- Liddell, S. 2003. Indicating Verbs and Real Space. In *Grammar, Gesture, and Meaning in American Sign Language*, 97–140. New York: Cambridge University Press
- Linde-Usiekniewicz, J. 2014. Linearności i nielinearności w językach naturalnych. In *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, ed. P. Rutkowski and S. Łozińska, 203–20. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Linde-Usiekniewicz, J., and P. Rutkowski. 2016. The Division into Parts of Speech in the Corpus-Based Dictionary of Polish Sign Language. In *Proceedings of the XVII EURALEX International Congress: Lexicography and Linguistic Diversity*, ed. T. Margalitadze and G. Meladze, 375–88. Tbilisi, Georgia: Ivane Javakhishvili Tbilisi University Press
- Łozińska, S. 2012. Gramatyczne funkcje ruchu w polskim języku migowym (PJM). In *Ruch w języku - język w ruchu*, ed. Karolina Liszczyk-Kubina and Marcin Maciołek, 89–97. Katowice, Poland: Wydawnictwo Gnome
- Łozińska, S., and P. Rutkowski. 2014. Przestrzeń a czas: linia czasowa w komunikacji migowej. In *Lingwistyka przestrzeni i ruchu. Komunikacja migowa a metody korpusowe*, ed. P. Rutkowski and S. Łozińska 169–77. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Łukaszewska, K. 2010. Matematyka po chińsku, czyli jak wygląda sytuacja Głuchych w Polsce. *Pismo uczelni „UW,”* 4:18–19
- Perlin, J. 1993. *Lingwistyczny opis polskiego języka migowego*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Neofilologii.
- Pitagoras, Stowarzyszenie Rozwoju. 2017. *Kurs Polskiego Języka Migowego. Materiały szkoleniowe*.
- Tomaszewski, P., and M. Farris. 2010. Not by the Hands Alone: Functions of Non-Manual Features in Polish Sign Language. In *Studies in the Psychology of Language and Communication* ed. B. Bokus, 289–320. Warsaw: Matrix.
- Tomaszewski, P., and T. Piekot. 2015. Język migowy w perspektywie socjolingwistycznej. *Socjolingwistyka* 29: 63–87.

Spis ilustracji i schematów:

- *Ilustracja 1. Znaki „będzie”, „było” i „już” (Pitagoras 2017)*
- *Ilustracja 2. Znak NIE przeliterowany (po lewo) i jego uproszczona forma (Tomaszewski 2015, 5)*
- *Ilustracja 3. Znak NIE-BYŁO w PJM (Pitagoras, 2017)*
- *Schemat 1. Szyk zdania w PJM wyk. Mikołaj Maj na podstawie (Eźlakowski W, 2020)*